

ЈАГОДИНА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

аутора Душка Грбовића

Заврњачки музеј Јагодине

100 ГОДИНА
ОД ПРОБОЈА СОЛУНСКОГ ФРОНТА

**ЈАГОДИНА у
ПРВОМ
СВЕТСКОМ РАТУ**

Аутор:
Душко Грбовић

100 ГОДИНА ОД ПРОБОЈА СОЛУНСКОГ ФРОНТА ЈАГОДИНА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Издавач:

Завичајни музеј Јагодина

За издавача:

Србољуб Милетић, директор

Аутор изложбе и текста каталога:

Душко Грбовић, историчар, музејски саветник

Сарадница:

Јасмина Трајков, историчар уметности, виши кустос

Фотографије:

Милосав Брајковић

Дизајн:

Ђорђе Филиповић

Штампа:

Папир комерц, Јагодина

Тираж:

200

Јагодина, 2018.

100 ГОДИНА ОД ПРОБОЈА СОЛУНСКОГ ФРОНТА ЈАГОДИНА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Главна пијаца у Јагодини, 1912.г.
(Завичајни музеј Јагодина)

Године 1878. Кнежевина Србија на Берлинском конгресу стиче независност. Добијањем независности окончан је период дуготрајних настојања за стицање независности од Отоманске царевине. Србија је као након овог чина наставила пут изградње модерне европске државе. То се односи и на Јагодину.

Један од значајних елемената државе је и војска. Ратови са Турском 1876-1878. године су показали да дотадашња војна организација не одговара интересима Србије и да треба изградити модерну стајаћу војску. Кнез, касније, краљ Милан Обреновић, највише се посветио том задатку. Пораз уничим изазваном рату против Бугарске 1885-86. године, показао је да и даље треба радити на модерној организацији војске. Модерна и јака армија била је потребна Србији као гарант њене независности и потребе да се ослободе браћа која су остала под турском влашћу.

Значајна реформа војске спроведена је у периоду 1897-1900. године. Дошло је и до делимичних промена у војно-територијалном погледу. Тако је почетком 1899. године овај део Поморавља постао 15. пуковски округ. Са реформом војске неки пукови су по први пут добили

имена. Тако је 15. пешадијски пук Активне војске понео име Стевана Синђелића.

Победоносним исходом два балканских рата, Краљевина Србија је проширила Косовом и делом Метохије и Вардарском Македонијом. У припремама за рат против Турака 1912. године, са територије Моравског округа мобилисано је око 6000 војних обвезника док је 2000 регрутата било у сталном кадру. Седиште окружне пуковске команде било је у Парагину. Део људства придодат је разним јединицама, док је од главнице допуњен 15. пешадијски пук из Тимочке дивизије.

Узимајући атентат у Сарајеву, као повод, Аустро-Угарска је 28. јула 1914. године објавила рат Србији. Убрзо је рат захватио већи део Европе, а ратна дејства су се одигравала и у Африци и Азији. На подручју овог дела Поморавља, крајем јула 1914. године, мобилисано је још људства. Из Јагодинског среза укупно је мобилисано 5895 војних обвезника. Из Јагодине је мобилисано 773 војна обвезника. Војни обвезници из срезова тадашњег Моравског округа, који су се налазили западно од Велике Мораве, припадали су Шумадијског дивизијској области чије је седиште било у Крагујевцу и чинили су углавном

состав 11. пука „Карађорђе” и 19. пука-Крагујевачког или су били у јединицама 12. пука „Цар Лазар”, чије је седиште било у Крушевцу. Градови у долини Велике Мораве као и села са источне стране реке, у војно-територијалној организацији, припадали су Тимчкој дивизијској области, чије је седиште било у Зајечару. Јудство је било распоређено у 14. пук-Књажевачки, а највише у 15. пук „Стеван Синђелић”, у коме је сразмерно највише било Јагодинаца.

Еполета пешадијског поручника 15. пешадијског пука
(Збирка Душана Бабића, Београд)

До краја августа стигла је руска помоћ од 120.000 пушака и тим оружјем, између осталог, наоружане су и Тимочке дивизије I и II позива. Јединице Тимочке дивизије I и II позива и Шумадијске дивизије I и II позива учествовале су у борбама на Церу, војним операцијама у Срему, бици на Дрини, дејству према Сарајеву, Колубарској бици. Петнаести пук је учествовао у свим важнијим борбама током 1914. године: 15-20. августа 1914. на Церу; приликом Сремске операције претрпео је велике губитке код Чевртије 6. септембра 1914.; водио је вишедневне огорчене борбе на Гучеву, Еминовим водама и Мачковом камену; у периоду од 17. до 25. новембра 1914. године водио је тешке борбе на положају Врапче брдо код Лазаревца. На челу Тимочке дивизије II позива у Церској бици налазио се генерал Вукоман Арачић, родом из села Ланишта код Јагодине. Потом је постављен за команданта Ужичке војске. На овој дужности је окончао живот фебруара 1915. године. У церској операцији Моравском дивизијом I позива командовао је генерал Илија Гојковић, родом из села Дреновац код Параћина. Потом је постављен за команданта Тимочке војске којом је са успехом руководио.

Никола Ристић, студент на испраћају у рат 1914.г.
у Јагодини са сестром Маром Ристић
(Завичајни музеј Јагодина)

За војне успехе Краљевине Србије током 1914. године, француски историчар Шарл Дил је рекао: „Алије мала и славна Србија нарочито дала диван пример енергије, високу моралну поуку, показавши шта све може код једног племенитог и поносног народа идел за који се бори.“

У Јагодини је у септембру 1914. године формирана резервна војна болница. У војну болницу је претворена тадашња зграда Учитељске школе. Управник болнице био је др Петар Давидовић. Сматрала се за најуређенију и најздравију војну болницу у Србији. На услугу болници су морали бити сви они који су били ван војне службе. Радили су добровољно ученици Учитељске школе, Гимназије, чланице подружнице Женског друштва, чланице Кола српских сестара.

Крајем 1914. године српска влада је упутила апел савезничким и неутралним земљама да пруже санитетску помоћ народу у Србији. За неколико месеци стигло је две хиљаде лекара и помоћног особља. Највеће санитетске мисије дошле су из Русије, Француске, Енглеске, Америке, Холандије, Италије, Данске, Грчке, док је санитетски материјал пристигао и из Чилеа, Аргентине, Јапана. Ове медицинске екипе заједно са српским медицинским особљјем нису могле успешно заштити становништво и војску од зараза и епидемија болести које су погодиле Србију. Посебно је погубна била епидемија пегавог тифуса која је однела преко сто хиљада живота, укључујући и неколико десетина хиљада војника, што је знатно умањило снагу српске војске. Амерички новинар

Чин Рид је током пролећа 1915. године боравио у Србији. Возом је на путу за Крагујевац, где је било седиште Врховне команде, прошао кроз ове крајеве. Он је у својој репортажи као легла заразе означио, изменеју осталих, Багрдан и Лапово. Епидемија пегавог тифуса погодила је и Јагодину односећи, према прикупљеним подацима, 587 живота.

Током ратних дејстава велики број избеглица из Београда похрлио је према градовима у унутрашњости. Једно од места где су се заустављали била је Јагодина. У Јагодини су привремено уочиште нашли и глумци Народног позоришта из Београда, међу којима је био и Чича Илија Станојевић. Тада је формирano путујуће позориште чији репертоар су сачињавали национално-историјски комади („Смрт мајке Југовића“ од Ива Војновића, „Кнез Иво од Семберије“ Бранислава Нушића, „Голгота“ аутора Миливоја Предића и други) и бројне једночинке. Ово позориште је радило до краја септембра 1915. године.

Нова и тешка ратна искушења чекала су Краљевину Србију. У намери да покоре Србију и успоставе конвену везу са Турском, Аустро-Угарска и Немачка ангажовале су своје елитне јединице. На страну нападача прешла је и Бугарска, чије јединице су биле планиране за напад на Србију. На чело здружених снага постављен је један од најспособнијих немачких официра, генерал-фелдмаршал Август фон Макензен. У својој заповести за напад он је рекао: „Војници! Ви не полазите ни на италијански, ни на руски, ни на француски фронт. Ви полазите у борбу против једног новог непријатеља, опасног, жилавог, храброг и оштргог. Ви полазите на српски фронт и на Србију, а Срби су народ који изнад свега воли слободу и који се бори и жртвује до последњег. Пазите да вам овај мали непријатељ не помрачи славу и не компромитује досадашње успехе славне немачке армије.“

Српске трупе биле су развучене на веома широком фронту, према Босни, ка северу, према Бугарској. Шумадијске дивизије оба позива и Тимочка дивизија I позива биле су ангажоване на фронту према Бугарској, док је Тимочка дивизија II позива била резерва Врховне команде.

Напад је почeo 6. октобра 1915. године. Најжешћи удар био је напад на Београд којег су нападале аустроугарске трупе. У одбрани Београда учествовао је и 15. пук III позива. Након десетодневних жестоких борби у којима су се истакле, поред трупа Одбране Београда, и јединице Тимочке дивизије II позива, престоница Србије је заузета. Напад главнине немачких трупа тј. 11. армије

Војна болница у Јагодини у згради Учитељске школе
(Завичајни музеј Јагодина)

ишао је источније од Београда са основним правцем продора у правцу долине Велике Мораве. Њима се супротставила српска 3. армија под командом генерала Павла Јуришића-Штурма. Бугарске трупе су напале 11. октобра српску Другу армију.

Српске трупе су пружале жесток и херојски отпор, наносећи велике губитке нападачу. Непријатељ је, ипак, био надмоћнији и напредовао, а српске трупе се повлачили. Са трупама је ишла и велика маса избеглица, што је онемогућавало покрете војске. О тим данима на територији Средњег Поморавља драгоцене податке нам пружа и дневник резервног капетана I класе Милана Ст. Цветковића, официра у 15. пуку Тимочке дивизије II позива, који се тада затеко на лечењу у крагујевачкој војној болници. Јагодина је била препуна избеглица. Претрпела је и бомбардовање из ваздуха 18.(31.) октобра 1915. године. Немачки авион је око пола једанаест избацио бомбе које су паље поред трговачке радње Косте В. Ракића у улици Краља Петра (данас улица Кнеза Лазара). Тада су погинули: Пантелија Ж. Костић (8 година), дете из Радинаца, Михајло Радовановић (12 година), дете из Скобаља, округ Смедеревски, Влада Вељковић-Грне, мушки кројач из Јагодине, Живота Живковић (56 година) поткивач из Смедерева, Тома Томић (27 година), механиција из Лапова. Линија фронта се примицала граду. Правац према Јагодини бранила је Шумадијска дивизија I позива. Преко Левча су се повлачиле јединице Одбране Београда, а преко Ресаве јединице Треће армије у чијем саставу је била Коњичка дивизија у којој је мајор Душан Додић командовао 3. ескадроном 2. коњичког пуков. Главну линију одбране пред Јагодином, Багрдански теснац, обишао и је краљ Петар.

Немачка војска ушла је у Свилајнац 27. октобра, а 28. октобра цела Ресава је окупирана. Крајем октобра и почетком новембра вођене су жестоке борбе на Багрдану. Том приликом погинуло је 53 српска војника. Српске трупе су принуђене да се повуку. Јединице немачке 105. пешадијске дивизије из састава 4. резервног корпуса 11. немачке армије, 3. новембра су ушле у Јагодину. Одбор за предају града који је формиран 2. новембра чинили су: чика Која, најстарији и једини општински одборник, Чича Илија Станојевић, познати српски глумац који се у то време налазио у Јагодини и Едуард Еренрајх, директор Српске кредитне банке, тада избеглица из Београда. Пре уласка непријатељске војске у град, дигнут је мост на Белици у ваздух. Пред улазак немачких трупа у Јагодину, за управника војне болнице постављен је др Радивоје Вукадиновић и њему је припада дужност да окупаторску

војску дочека и преда војну болницу са рањеницима и болесницима. Првак социјалистичког покрета у Србији Драгиша Лапчевић, који је тада био у Јагодини, овако је доживео долазак окупатора: „То је био најтежи тренутак у мом животу. Обузeo ме је горак бол, сузе су саме потекле на очи. Срушila me је вест о томе да од тог тренутка престаје наша самосталност и слобода, да постајемо окупирани робови.“ Немачке трупе ушле су у Ђуприју 4. новембра. Наредног дана, 5. новембра, код Параћина су се спојиле немачке и бугарске трупе чиме је овај део Поморавља потпуно окупирањ.

Pickelhaube M1842, стандардни немачки шлем до 1917.г.
(Завичајни музеј Јагодина)

Сви напори удружених аустро-немачко-бугарских снага да поразе и приморају на капитулацију српску војску били су безуспешни. Донета је одлука да се привремено напусти земља. Пошто је правац према Македонији био пресечен, донета је одлука о повлачењу војске и народа на албанску обалу које је текло преко Косова и Метохије и Црне Горе. Српска војска се повлачила у три правца. Први је водио од Пећи преко Андријевице и Подгорице до Скадра. Други правац повлачења ишао је од Призрена и Љум Куле преко Спаса, Флети и Пука до Скадра и Љеша. Трећи смер повлачења ишао је од Призрена и Љум Куле ка Пишкопеји, Дебру и Елбасану. Нотирано је да се 15. пук I позива повлачио правцем од Призрена и Љум Куле ка Љешу. Евидентирано је да се 15. пук III позива повлачио преко Андријевице. Други „гвоздени“ пук у чијем саставу је био и 3. батаљон повлачио се правцем који је ишао ка Елбасану. Повлачење је са успехом штитила црногорска Санџачка војска (бој на Мојковцу 6-7. јануар 1916. године), под командом сердара Јанка Вукотића.

Сматрајући да српска војска више не постоји и да ће у црногорским и албанским планинама наћи смрт од глади и зиме, немачка Врховна команда је крајем новембра 1915. године донела је одлуку о прекиду војних операција у Србији. Повлачење српске војске и цивилних избеглица отежавали су недостатак хране, зима и напади албанских побуњеника. О свој тежини повлачења преко Албаније сливовито говори изрека српских војника: „Нико не зна шта су муке тешке, док не пређе Албанију пешке.“

Табакера са угравираним текстом-успомена 1915-1918.г.
(Завичајни музеј Јагодина)

Одлучном интервенцијом руског цара Николаја II крајем децембра 1915. године код савезника убрзана је њихова материјална помоћ српској војсци. Одлука о евакуацији донета је почетком јануара, а започета је половином истог месеца 1916. године. Евакуација српских трупа вршена је из албанских лука Сан Ђовани ди Медуа, Драча и Валоне. Из луке у Драчу за Крф је евакуисан 15. пук I позива. Такође из албанске луке Драч евакуисани је и 15. пук III позива (бродови „Св. Андреја“, „Краљица Јелена“). Италијанским бродом „Краљица Јелена“ („Regina Elena“) превезен је на Крф и 3. батаљон 2. пук. До 19. фебруара на грчко острво Крф евакуисана је сва војска сем Коњичке дивизије која је превезена са преосталим коњима српске војске на острво у периоду од 22. марта до 5. априла 1916, чиме је окончана евакуација војске и избеглица. Поред Крфа, део војника је пребачен у Бизерту (Тунис), где је формирана команда Резервних трупа. Болесни и изнемогли пребачени су у болнице по Француској и на острво Корзику. Део војника се повукао у Грчку. Цивилне избеглице су пребачене у неколико земаља, највише у Француску или француске колоније Мароко, Алжир, Тунис, приличан број у Швајцарску, Италију, Велику Британију, а мањи број прибежиште је нашао у Русији. Српски ѡаци и студенти наставили су школовање у Француској, Швајцарској, Великој Британији и Италији. Укупно је евакуисано близу 152.000 војника са нешто војне опреме и око 15.000 избеглица. Били су изван отаџбине која је преживљавала тешке дане окупације. Интересантне чињенице о повлачењу преко Албаније, евакуацији на Крф,

Српски студенти у Бизерти, 1916-1918.г.
(Завичајни музеј Јагодина)

догађањима након опоравка војске налазимо у ратним дневницима које су писали Животије Јевтић, поднаредник 3. чете 2. батаљона 15. пук „Стеван Синђелић“ и Милован Милорадовић, капетана II класе који се налазио у 3. батаљону 2. пук Моравске дивизије. Што се тиче војних јединица, драгоцене податке за период од 14. јула 1914. до 12. фебруара 1916. године можемо наћи у Операцијском дневнику 15. пук III позива и у Операцијским дневницима 1. и 2. батаљона 15. пук III позива. У том периоду јединицом су командовали пуковник Лазар Милошевић и потпуковник Љубомир Т. Ђорђевић.

Територија Краљевине Србије подељена је између Аустро-Угарске и Бугарске. Граница између двеју окупационих зона ишла је Великом Моравом од Сmedereva до Сталаћа, онда на југ линијом Крушевача-Вукања-Злата-Лебане-Липовица-Огаште-Гњилане-Бетина-Шар планина-албанска граница. Аустро-Угарској су припале области западно од ове линије, а Бугарској области источно, укључујући и Вардарску Македонију. Косово је припало Бугарској, а Метохија Аустро-Угарској. Немачка је имала пуну слободу деловања у окупационој зони Аустро-Угарске. Од свог дела окупирање зоне Аустро-Угарска је образовала Војно генерални гувернам (1. јануар 1916.г.). Од свог дела Бугарска је формирала Моравску војно-инспекцијску област са седиштем у Нишу и Македонску војно-инспекцијску област са седиштем у Скопљу. Територија некадашњег Моравског округа је подељена. Део који се налазио западно од Велике Мораве, Јагодина и Левач, припадли су Аустро-Угарској. Део који је био источно, Ресава, Ђуприја, Параћин, припајао је Бугарској и чинио је Ђупријски (Моравски) округ. Управа Аустро-Угарске и Бугарске имала је карактер драстичне колонијалне пљачке привредних и природних богатства земље док је однос према народу имао облике великог геноцида у којем је страдало стотине хиљада људи у обе окупационе зоне.

У Крушевцу је формиран војни округ којег су чинили градови Крушевац и Јагодина и срезови: Александровачки, Бачински, Бруски, Трстенички, Рековачки и Јагодински. У Јагодини је формирана команда среза (Berzík comanda) која је била извршни орган команде округа са војним и полицијским задацима. Била је смештена у кући Таушановића (данашња библиотека). Општинска управа је углавном остала иста са новим постављеним председником општине. Управа је била у рукама регуларних трупа до августа 1916. године кад су их сменили позадински органи и жандарми. Терор

и пљачка вршени су систематски. Становници су били убијани, слати у интернацију, експлоатисани. О терору и тешком стању у овом делу Поморавља писао је и познати српски глумац Чича Илија Станојевић, који је као избеглица дошао у Јагодину 1914. године.

Што се тиче ликвидација становништва најкрвавији месец је био август 1916. године. До 1918. године углавном су страдали сељаци из крушевачког краја, а током 1918. године из Јагодинског среза било је највише настрадалих. Спровођено је и интернирање мушких становништва. Јагодинци су били интернирани у логоре Ашах и Градинг у Аустрији, Болдогасон, Нејминдер, Матхаузен и Гиор у Мађарској, Браунau у Чешкој, Ландау и Шемниц у Немачкој. У периоду јули-септембар 1916. године интернирано је 153 становника Јагодине. Увидом у списак интернираних са подручја Јагодине запажа се да су Аустро-Угари изменили називе улица у Јагодини тако су се између осталог звали: Горња главна, Попречна главна, Пијачна улица, Апотекарска, Попречна главна улица и др. У логорима су се налазили и војни заробљеници међу којима је било и људи из ових крајева. Није утврђен укупан број интернираних и ратних заробљеника из Србије у логорима.

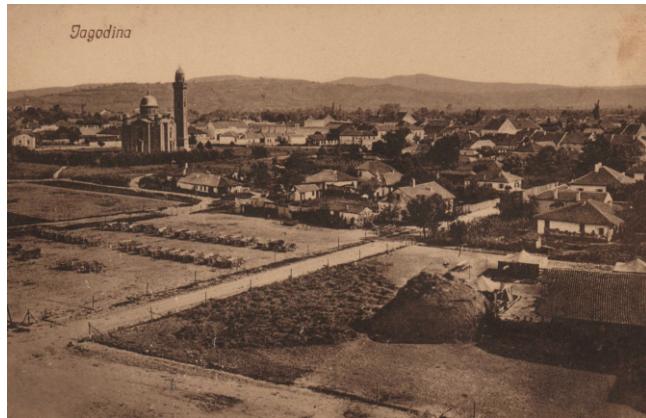
Од крајева под бугарском окупацијом највише је страдала Источна Србија: Крајински, Тимочки, Моравски и Пожаревачки округ. Посебно су страдала села код Ђуприје, села Сење, Јасаково, Вирине. Непознат је број ратних заробљеника код Бугара. Зличине над српским народом у периоду 1914-1918. године темељно је истражио швајцарски криминолг др Родолф Арчибалд Рајс (1875-1929).

Друштвени живот у Јагодини свео се на цркву, биоскоп и кафане. Мушкирци су редовно посећивали кафане, а жене цркву. Током 1917. године радио је биоскоп Вучић. До новембра 1916. године раде и Стара и Нова црква, да би од новембра месеца сви послови прешли у надлежност Старе цркве. Поред домаћих православних свештеника у Јагодину је са аустроугарском војском дошао и војни православни свештеник. Протоколи рођених, венчаних и умрлих вођени су педантно. У дворишту Старе цркве сахрањивани су убијени, погинули и умрли Срби. Поред њих су били и гробови 75 немачких и аустроугарских војника, док је 60 припадника аустроугарске војске сахрањено у заједничкој гробници. Током 1917. године окупаторска власт је у многим стварима постала попустљивија.

Године 1916. извршен је попис становништва у

Јагодини. Јагодина је тада имала 5157 становника (2254 мушких и 2903 женских). У односу на попис из 1910. године број мушкараца је био мањи за 773 док се број жена увећао за 538. Број домаћинстава се незнатно увећао и било је 1209 домаћинстава (1910.-1177 домаћинстава). Окупатор је на све начине покушао да отежа живот становништву. Највећи део становништва није имао доволно средстава за нормалан живот. Од привредних објеката једино је јагодинска пивара радила. Остали су тешко страдали (кланица Теодора Клефиша, Фабрика ликера и соде Жике Јанковића, Ливница Јеврема Поповића, казањска радња Живка Бурића, ковачка радња Живка Глигоријевића, стolarске радионице Милутина Динића, Браће Цветковић, обућарска радња Драгутина Стефановића и др.). Рад пијаце у Јагодини је замро. Рационализацијом исхране уведена су три безмесна дана (понедељак, среда, петак). Учитељска школа и Гимназија у Јагодини претворене су у магацине. У дворишту Гимназије налазио се логор и коњушница јединице аустроугарске војске док је касарна била у самој згради. Од априла 1916. до краја септембра 1918. године радила је основна школа у Јагодини као и основне школе у Багран-Вароши, Мишевићу, Белици, Деоници, Бунару, Драгоцвету, Јовцу, Главинцима, Мајуру, Лођици, Милошеву, Праћини, Пањевцу, Рибару, Винорачи, Трешњевици и Врановцу. Сва деца су морала да иду у основну школу. Наставно особље чинили су аустроугарски подофицири (из Хрватске, Војводине и Босне) који су били неспособни за фронт. Забрањена је употреба ћирилице и морало се писати само латиницом. Наставним програмом се тежило гашењу српског националног бића. Школе су затворене по наређењу, а ради припрема за смештај војске и ранченика. Приликом повлачења 1918. године, непријатељ је уништио телеграфско-телефонску мрежу, транспортна средства, комуникационске путеве, мостове, железничке пруге.

Опоравак српске војске на Крфу текао је брзо и успешно. Међутим, трагичне последице повлачења нису се могле избећи. Трајни споменици страдања српске војске остају острво Видо и море - „Плава гробница”. Временом стање војске се поправило. Крајем фебруара 1916. године установљена је нова формација српске војске. Дивизије I и II позива су спојене у једну, задржавши обласне називе. Свака армија је имала по две дивизије. У састав Прве армије ушли су Моравска и Вардарска дивизија. Другу армију чиниле су Тимочка и Шумадијска дивизија. Дринска и Дунавска дивизија чиниле су Трећу армију. Коњичка дивизија је била непосредно под Врховном командом. Нови начелник

Панорама Јагодине у време окупације 1915-1918.г.
(Завичајни музеј Јагодина)

Избеглице из Мачве прослављају Ускрс у Јагодини, 1917.г.
(Завичајни музеј Јагодина)

Вођење жена на вешање, 1915/16.г.
(Завичајни музеј Јагодина)

Група официра и војника из Јагодине на Кајмакчалану,
1916-1918.г. (Завичајни музеј Јагодина)

штаба Врховне команде постао је генерал Петар Бојовић. У оквиру Тимочке дивизије налазио се 15. пук, а у оквиру Шумадијске дивизије 11. пук. Током 1916. и у првој половини 1917. године 15. пуком командовао је пуковник Василије Маџаревић. Пребасивање са Крфа у рејон Солуна где је формиран фронт, текло је од марта до августа 1916. године. Непријатељ је био изненаден брзим опоравком српске војске. У периоду август-децембар вођене су жестоке борбе на граничном фронту. Остварен је успех у бици код Горничева, августа месеца. Заузимањем Кајмакчалана 30. септембра ступило се на тле домовине, а тај успех је проширен освајањем Битоља 19. новембра 1916. године. У овим борбама српска војска је имала знатне губитке. Јединице 15. и 11. пука учествовале су у овим борбама. Од децембра месеца се прешло на позициони, рововски рат који је скоро без прекида трајао до септембра 1918. године. Врховна команда је својом наредбом омогућила фотографско снимање и фотоаматерима. То је омогућило да се фотоапаратом забележе детаљи из свакодневног живота јединице. Посебан траг о својим јединицама оставили су и резервни официри-фотоаматери: Милован Милорадовић (3. батаљон 2. пешадијског пукова Моравске дивизије) и Станиша Коруновић (15. пешадијски пук Тимочке дивизије).

Рововски рат имао је негативно психолошко дејство на јединице. Губици су се повећавали, а био је отежан прилив добровољаца које су чинили војници Аустро-Угарске заробљени у Русији и људи из Северне и Јужне Америке. Крајем марта 1917. године расформирана је Трећа армија. Отада у састав Прве

Јагодинци у војној радионици у Микри код Солуна, 1918.г.
(Завичајни музеј Јагодина)

армије су улазиле: Дринска, Дунавска, Моравска и Коњичка дивизија док су Другу армију чиниле: Тимочка, Шумадијска и Вардарска дивизија. У војним операцијама у мају 1917. учешће су узели и 11. и 15. пук. На психичко стање јединца утицај су имала и револуционарна дешавања у Русији и обрачун регента Александра са неистомишљеницима. Међу жртвама тог обрачуна био је и пуковник Василије Маџаревић, командант 15. пука, који је актом од 18.7.(31.7.)1917. године пензионисан. Ситуација се поправила крајем 1917. и почетком 1918. године када је дошло до већег прилива добровољаца. Вардарска дивизија је преименована у Југословенску дивизију. Крајем марта 1918. године нови начелник штаба Врховне команде постао је војвода Живојин Мишић, док је генерал Петар Бојовић постављен за команданта Прве армије.

Плочица војника са Солунског фронта – Радимо И.
Радојковић-Јагодина (Завичајни музеј Јагодина)

*Ратни крст 1914-1917.,
Француска
(Завичајни музеј Јагодина)*

*Ваза израђена од чауре
топовске гранате
(Завичајни музеј Јагодина)*

Повољан развој опште ситуације утицао је позитивно на морал српске војске. Прилив добровољаца такође је повољно утицао на морал војске која је била поново спремна за велика дела. Током прве половине 1918. године, а у складу са наређењем тадашњег команданта савезничких снага на Солунском фронту француског генерала Гијома, при српским јединицама су формирани јуришна одељења која су повремено вршила препаде на непријатељске положаје. Таквих јединица је било и у саставу 15. и 11. пук. Такве врста војних акција почеле су у првој половини априла 1918. године. Међународни положај Србије у лето 1918. године био је повољан за једну решавајућу битку српске војске. Половином јуна 1918. године за команданта савезничких снага на Солунском фронту постављен је генерал Франше д'Епере. На његовом састанку са српским генералима 30. јуна одлучено је да се пробој фронта изврши на сектору Друге армије, Добро поље-Ветерник. За офанзиву су извршене темељите припреме. Снажна артиљеријска припрема извршена је 14. септембра. Пешадијски напад почeo је 15. септембра. Прва је фронт пробила Шумадијска дивизија (11. и 12. пук). Прбој су проширили Тимочка и Југословенска дивизија као и две француске дивизије потом и јединице Прве армије. У тродневној Добропољској бици (15-17. септембар) потпуно су разбијене немачко-бугарске снаге и створени услови за брзо напредовање српских снага. Од тада српске трупе постају незаустављиве. Друга армија креће према истоку ка бугарској граници, а Прва армија на северозапад. Главнокомандујући групе армија на македонском фронту немачки генерал фон Шолц при премештају свог штаба за Београд кратко се задржава у Јагодини. Бугарска капитулира 29. септембра. Крајем септембра за успешно вођене операције током пробоја фронта генерал Петар Бојовић унапређен је у чин војводе.

Прва армија, којој је придодата Коњичка дивизија и француска коњичка бригада, креће према северу. Већ 9. октобра је код Ниша где у дводневним борбама ослобођаја град. После тродневног одмора армија наставља нездржivo наступање обеима обалама Велике Мораве. Део француских трупа наставио је гоњење од Пирота, долином Тимока ка Неготину и Доњем Милановцу. Трупама у наступању су помагале наоружане групе становништва ометајући покрете непријатељских снага.

Моравска дивизија је 23. октобра ослободила Параћин. У борбама је погинуо мајор Марко Павловић и 14 војника. Наредног, 24. октобра ослобођен је Рековац. Следећег дана, 25. октобра, ослобођени су Ђуприја и

Јагодина.

У Јагодину је ушао Коњички дивизион пешке (Допунски дивизион) Коњичке дивизије којим је командовао мајор Душан Додић. У овом периоду он је био и командант средње колоне Коњичке дивизије чији задатак је био да наступа левом обалом Велике Мораве преко Бошњана, Обрежа и Јагодине ка Лапову. Током дана (12/25.10) послао је команди Коњичке дивизије низ извештаја. У извештају од 10 часова пише: „Избио сам јужно од коте 201-раскрснице путева: Варварин-Јагодина и Ђуприја-Јагодина. Друмом се креће једна непријатељска колона састава од пешадије и артиљерије. Добио сам картечну артилериску ватру и морао сам се повући, док ми главнина не стигне јужно од раскрснице за један километар. Непријатељске колоне одступају ка Јагодини.“ У извештају од 15.30 извештава: „Колона овладала десном обалом реке Лугомира и наступа ка Јагодини.“ У 17 часова извештава: „Са колоном сам под Гиље, к. 201, где сам стигао после 8 часова, непријатељ одступа јачим колонама ка Драгоцвету, његове две чете држе „Гиље“. Непријатељ поседа од „Гиља“ јужну ивицу села Мијатовца па се негде око коте 120, наслана на Мораву. Непријатељ држи „Гиље“ – к. 201 са две чете пешадије и четири брдске хаубице. Добијам јаку пушчану ватру и артилериску ватру, због чега сам се привремено зауставио.“ Непријатељ ипак не може зауставити наступање српских трупа о чему сведочи извештај од 17.30: „Гонећи у стопу непријатеља који се повлачи: једном колоном јачине батаљона и једне батерије преко Драгоцвета ка селу Лозовику и исто јаком колоном преко Јагодине ка Багрдану, његови слабији заштитнички делови посели су леву обалу Лугомира, а држе и караулу 175, и јужну ивицу села Праћине. Моји предњи делови овладали су десном обалом реке Лугомира, а главнином сам овог момента на к. 201. Кад овај извештај пишем налазим се још у покрету, пошто непријатељ даје слаб отпор. У току данашњег наступања, када сам дошао у висину села Мајура, нападнут сам од једне чете са гвоздене ћуприје код Ђуприје на Морави у леђа и бок и исту сам растерао. Утрошак муниције: пушчане 3500, пушкомитраљеске 5000, митраљеске 3000. Артилериске брдске, шрапнела 13 и 4 гранате. Губитци: 1 каплар погинуо и 2 редова рањена“. Извештај од 23 часа садржао је следеће: „Моје су патроле дошли у Јагодину. Непријатељски заштитнички делови одступили су правцем за Багрдан. Гоним ка Багрдану. Немам никакве везе са нашом пешадијом“. У свом ратном дневнику којег је водио од краја августа (септембра) 1918. до краја новембра 1919. године Душан Додић је записао:

„...Дивизион пошао из Рашевице у 5^{50h} стигао са предњим деловима у 8^h испред коте 201 на Гиље. Друмом од Ђуприје пресечен је пут непријатељским колонама које су ишли за Јагодину. Непријатељ држи Гиље са две чете и 4 брдске хаубице са којима нас туче. У 15³⁰ колона је овладала десном обалом Лугомира. Непријатељ се повлачи ка Јагодини. У току наступања у висини с. Мајура колона је нападнута од једне непријатељске чете са овдашње ћуприје, код Ђуприје на Морави, али је растурена. У 17³⁰ вод из колоне ушао је у Јагодину, а цела колона у 23³⁰ и ту заноћила....Губитци: 1 поднаредник и 1 каплар погинуо и 2 војника рањена и два коња погинула...“ Погинуо је поднаредник Љубомир Митровић из околине Лесковца. Његово име носи једна улица данас у Јагодини. О њему је песник Војислав Илић-Млађи спевао следеће стихове:

„Алексинцу, Штипу, славном Варварину,
И вароши овој слободу је дао:
ал', кликнув: „Слобода“; у овом месту,
Под „Ђурђевим Брдом“ погођен је пао;
Пао је, ал' дично, где му је потомство
Неугасну славу кроз векове грубо...
Слава ненадмашном „гласнику слободе!“
Слава неумрлом Митровић Љуби.“

Француски шлем типа Adrian M1915 (без кресте и грба на предњој страни) који су српски војници носили на Солунском фронту (Завичајни музеј Јагодина)

Један очевидац ослобођења изјавио је следеће: „...Наједном, градом се пронео тутањ који је потицао од удара коњских копита по калдри. Наишли су у три колоне, од којих се једна кретала улицом поред железничке станице, друга главном а трећа поред винарског подрума....” Старији становници Јагодине су причали да је у место први ујахао трговац Живојин Таушанић који се поздравио са фамилијом и продужио даље са српском војском.

У Операцијском дневнику Коњичког дивизиона пешке (Допунског дивизиона) Коњичке записано је и ко се одликовао у борби код Јагодине и тај део гласи: „Одликовали се: 1 ескадрон допун. дивизијона, акт. коњич. капет. I класе Живота М. Тодоровић, рез. арт. поручн. Ђорђе Д. Јовановић, акт. коњич. поручник Светислав Сарин, Недељко Пушеља и Димитрије Станојевић, резер. поднаредник Љубомир Ј. Митровић, Светолик Срећковић, Будимир Делић и Милош Гладовић, каплари из резерве: Ђорђе М. Максимовић, Тихомир Ј. Симић и Јован Максимовић, редови: Љубомир Стевановић, Милутин Радосављевић, Александар Аранђеловић, Срећко Божић и Благоје М. Гавриловић.”

Наредног дана, за председника општине изабран је професор Учитељске школе Јосиф Стојановић. Дилетанско позориште је тог дана извело два шаљива скетча („Солунци и Бранковићи” и „Вратио се муж из рата”). Том приликом приказана су и два краткометражна филма. Из једног документа који се чува у фонду Завичајног музеја, са датумом 4.1.(17.1.)1919., сазнајемо да је у Јагодини, непосредно по ослобођењу, формирана Војна Станица. Начелник станице био је капетан II класе Стан. Н. Дуцић. На војној дужности у овој станици у периоду од 16.10.(29.10.) до 13.12.(16.12.)1918. године налазио се Милан А. Тодоровић из Јагодине, професор Учитељске школе у Јагодини. Вршио је дужност командира последње одбране младића и стараца и био је командир заробљеника.

Непријатељске снаге су код Багрдана покушале да зауставе напредовање српских трупа, али без успеха и од тада су наставиле повлачење без отпора док нису стигле на друге обале Саве и Дунава. Баргдан је ослобођен 26. октобра као и Брзан и наступање је продолжено према Лапову. Тог дана и Деспотовац је ослобођен. Из правца Деспотовца српске и француске трупе у Свилајнац улазе 27. октобра 1918. године чиме је овај део Поморавља потпуно ослобођен.

Јединице 7. пук „Краљ Петар“-Београдског под комandom потпуковника Душана Симовића улазе у

Београд 1. новембра 1918. године чиме је територија целе Србије ослобођена. Овим је окончан историјски продор када је за 45 дана пређено 600 километара. Јединице Друге армије преко Косова и долине Ибра избијају на Дрину. После одмора, јединице Прве и Друге армије 5. новембра се пребацују на друге обале Дрине, Саве и Дунава. Јединице 15. пука бивају стациониране у Сарајеву, Травнику и Добоју. Јединице 11. пука налазиле су се у околини Крагујевца. Првог децембра формирана је заједничка држава Јужних Словена-Краљевство (Краљевина) Срба, Хрвата и Словенаца.

Аустро-Угарска капитулира 4. новембра и распада се. Немачка потписује капитулацију 11. новембра, а привремена мађарска влада потписала је поновно примирје 13. новембра у Београду.

Окончан је Први светски рат, најкрвавији у дотадашњој светској историји. Трајао је 4 године и 3,5 месеца. У рату је узело учешћа 36 држава (19 активно), а на територији 14 држава се водио рат. Мобилисано је око 70 милиона људи. Погинуло је 10 милиона људи, а број рањених је износио 21 милион. Заробљених је било 8 милиона. Рат је оставио 3,5 милиона инвалида.

Србија је у овом рату имала огромне губитке. Пре рата је имала 4.500.000 становника. У току рата изгубила је више од милион људи. Од 707.343 мобилисана војника живот је изгубило више од 50% официра, подофицира и војника. Страдало је и преко 600.000 цивила.

Из Моравског округа је у ратовима 1912-1918. године погинуло око 2500 бораца. Из Параћина и околине живот је изгубило око 500 ратника, 191 сам град. У центру града налази се споменик палим ратницима. Из Свилајнца и околине живот је изгубило 1310 људи. Њима у част 1926. године у центру Свилајнца је подигнут споменик.

У том раздобљу, 1912-1918. године, из Јагодине је погинуло или умрло 325 официра, подофицира и војника. Близу 800 је умрло у логорима или код куће од разних болести и глади. У Јагодини данас постоје три споменика палим ратницима у балканским и Првом светском рату: један у порти Старе цркве, који је откривен 27. маја 1927. године, други, крајпуташ који се налази у улици Јованче Мицића и посвећен је Живојину Глигоријевићу и трећи, који се налази у центру града и који је подигнут прилозима грађана. Споменик је освештао тадашњи српски патријарх Варнава 7. децембра 1930. године. Имена погинулих и умрлих Јагодинаца ни до данас нису уклесана у овај споменик.

У селима која припадају граду имамо дванаест спомен обележја разних врста који се односи на пале у периоду 1875-1918. године, а то су споменици у следећим насељима: Багрдан, Белица, Глоговац, Горњи Рачник, Драгоцвет, Дубока, Драгошевац, Врановац, Глоговац, Милошево, Деоница, Ново Ланиште. Имамо и двадесет спомен - обележја која се односе на пале у Првом и Другом светском рату: Бунар, Доњи Рачник, Коларе, Ловци, Милошево, Ракитово, Старо Ланиште, Црнче, Шантаровац, Бресје, Вольавче, Јошанички Прњавор, Каленовац, Кончарево, Лукар, Слатина, Трнава, Главинци, Мајур, Шуљковац. У селу Рибару поред споменика палим у ратовима 1912-1918. имамо и споменик палим у ратним сукобима 1991-1999. године.

Споменик погинулим 1914-1918.г. код стваре цркве, 1927.г.
са печатом Кола српских сестара
(Завичајни музеј Јагодина)

На спомен-плочи у Кочином Селу, поред имена палих у ратовима 1912-1918. године имамо и податке о Кочи Анђелковићу.

Пробојем Солунског фронта и даљим операцијама, српска војска дала је значајан, ако не и одлучујући, допринос окончању Првог светског рата. У Солунској офанзиви погинуло је и рањено близу 43.000 људи. Значајан допринос дали су и људи са овог простора имајући у виду чинјеницу да су носиоци пробоја биле и Шумадијска и Тимочка дивизија у чијем саставу су се налазиле јединице (11. и 15. пук) у којима су се налазили мобилисани војни обvezници са територије Јагодине и Средњег Поморавља.

Споменик палим ратницима ратова 1912-1918.г.
освећен 7.12.1930.г.
(Завичајни музеј Јагодина)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Непубликовани извори

- Војни архив, Београд, фонд ВКС; к. 310, бр. 4283
- Завичајни музеј Јагодина, збирка архивалија, одсек политичке историје, фонд III

Публиковани извори

- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенaca 1914-1918 г.*, књига тридесет и прва, Београд, 1939.

Новине и часописи

- *Поморавље у рату 1914-1918.*, Нови пут, број 21-26, година XVI, Светозарево 19. септембар-24. октобар 1968., стр. 9, 9, 8, 8, 8, 8 (фелтон)

Литература

- Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, Београд 1967.
- Душица Бојић, *Српске избеглице у Првом светском рату (1914-1921)*, Београд, 2007.
- Душица Бојић, *Прилог истраживању повлачења српске војске 1915-1916. године (из необјављене архивске грађе, штампе и личних дневника учесника и сведока)*, Весник, 35, Војни музеј, Београд 2008., стр. 74-84
- Богдан Гледовић..., *Србија и Црна Гора у Првом светском рату 1914-1918.*, Цетиње-Београд 1975.
- Н. Гиздавић, *Српска африкјада-Наши у Африци*, Београд 1922.
- Драгослав Дедић, *Окупација Јагодине 1915-1918. године*, Корени, I, Јагодина 2003., стр. 97-109
- Драгослав Дедић, *Прилози за проучавање окупације Јагодине 1915-1918. године*, Корени, I, Јагодина 2003., стр. 169-199
- Небојша Ђокић, *Производња наоружања у Војнотехничком заводу у Крагујевцу почетком 20. века*, Весник, 35, Војни музеј, Београд 2008., стр. 64-73
- Љубица Здравковић, *Фотографија у Јагодини 1870-1941.*, Завичајни музеј, Јагодина 1993.
- Љубица Здравковић, *Пробој Солунског фронта*, Завичајни музеј, Јагодина 1998.
- Љубица Здравковић, *Душан Додић, ослободилац Јагодине-ратни дневник*, Корени, I, Јагодина 2003., стр. 201-234
- Марина Зековић, *Ратни сликари, фотографи аматери и дописници фотографи у српској војсци 1914-1918.*, Војни музеј, Београд 2001.
- Драгољуб Кошанин, *Спомен обележја ослободилачких ратова на територији града Јагодине*, Јагодина, 2011.
- Драгана Лазаревић-Илић, *Солунски фронт у објективу ратног сликара и фотографа Драгољуба Павловића*, Народни музеј, Ваљево, Ваљево 2004.
- Милић Ј. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897-1900.*, Београд 2002.
- Mr Милић Милићевић, *Љубодраг Поповић, Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд, 2003.
- Милић Ј. Милићевић, *На погрешној обали*, Београд, 2015.
- Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984.
- Небојша Јовановић, *Енциклопедија Првог светског рата (1914-1918)*, Нови Сад, 2014.
- Петар Опачић, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, Београд 1990.²
- Петар Опачић, *Солунски фронт-Зејтинлик*, Београд 2004.³
- Живко Г. Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, Београд 1968.
- Предраг Пејчић, *Српска војска у Бизерти (1916-1918)*, Београд., 2008.
- Мира Радојевић, *Љубодраг Димић, Србија у Великом рату 1914-1918, кратка историја*, Београд 2014.
- Родолф Арчibalд Рајс о злочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији 1914-1918., изабрани радови, приређивачи др Милоје Пришић, Слађана Бојковић, Београд 1997.
- Џон Рид, *Рат у Србији 1915.*, Обод, Цетиње 1975.
- Нинослав Станојловић, Слободан Жикић, *Позориште у Јагодини*, Јагодина, фебруар 2007.
- Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ за време окупације 1914-1918. године*, Лесковац 1988.
- Трновити пут Србије 1914-1918., Београд 1974.
- Жељко Фајфрић, *Гаврило Принцип*, Рума, 2014.
- Francuzi o Srbima i Srbiji 1912-1918, izbor, uvodni tekstovi, komentari Mihailo Pavlović, Beograd 1988.
- Богумил Храбак, Драгослав Јанковић, *Политика и напори Србије у ратној 1918. години*, Београд 1968.
- velikirat.nb.rs/items/show/1251
- ubsm.bg.ac.rs/cirilica/zbirka/novina/sluzbeni-vojni-list-1881-1941
- www.unilib.rs/istorijske-novine/pretraga-lat

Откривање и освећење споменика палим ратницима ратова 1912-1918.г.
на скверу, 7.12.1930.г. (Завичајни музеј Јагодина)

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.11)"1914/1918"(083.824)

ГРБОВИЋ, Душко, 1965-

Јагодина у Првом светском рату : 100 година од пробоја Солунског
фронта /
аутор Душко Грбовић ; [фотографије Милосав Брајковић]. - Јагодина :
Завичајни музеј, 2018 (Јагодина : Папиркомерц). - 16 стр. : фотогр. ; 21 x
21 см

Текст штампан двостубачно. - Тираж 200. - Библиографија: стр. 15.

ISBN 978-86-85065-34-7

а) Први светски рат 1914-1918 - Јагодина - Изложбени каталоги
COBISS.SR-ID 269166092

ЗАВОД ЗА УМЕСТВО
ЈАГОДИНА